

Політико-правове толкування концепції «Москва – третій Рим» та її ідеологічне обґрунтування російської експансії

УДК 322.14+327.2 (470-25 М)
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-4.12>

Панасюк Валентин Анатолійович
кандидат політичних наук, доцент,
викладач кафедри факультету
мистецтва і дизайну
Міжнародного гуманітарного
університету
Фонтанська дорога, 33, Одеса, Україна
ORCID: 0000-0003-4655-0553

У статті аналізуються процеси зародження, становлення і розвиток концепції Москва – третій Рим. Метою статті є дослідження процесів оформлення даної концепції та її роль в ідеологічній відособленості московської держави. Розкриваються теоретичні і практичні кроки Москви в утвердженні ідеологічної концепції – Москва – третій Рим. Показано, що з XVI ст. вона усадикувала дану теорію через Константинополь, а не на прями від Риму. Для досягнення поставленої цілі на вищому державному рівні були укладені відповідні династичні союзи і змінено титулування московського монарха, символіку держави та проголошено московський православний патріархат. З'ясовано, що все це об'єктивно сприяло підвищенню його статусу на міжнародному рівні. Сам московський цар почав себе ставити вище провідних діячів світської і духовної влади. Доведено, що Москва стає ключовим політичним центром і спадкоємницею Київської Русі. Обґрунтовано, що ідеологія Москва третій Рим сприяла експансіоністським цілям держави. Під виглядом захисту православ'я велась боротьба із іновірцями османами. Розширювались межі московського царства. Зазначено, що ідея світового панування і протиставлення себе Західному світу, що уособлював ворога заради досягнення поставлених цілей почало передаватись із покоління в покоління російському народу. Шовінізм і нав'язлива ідеологія Москва – третій Рим стала переслідувати правителів Кремля. Найпалкішими прихильниками даної концепції були Петро I, Катерина II, Олександр II, Микола I, Олександр III, Микола II, що і стало однією з причин зникнення Російської імперії з політичної карти світу. В підсумку автор дійшов висновку, що держава ніби зупинилась у своєму розвитку в добі середньовіччя. Жодних сталих позитивних змін в плані ефективного політико-правового чи економічного розвитку не спостерігалось. Однак на диво все це відповідало інтересам тогочасної провідної верстви російського суспільства. Революція і громадянська війна не принесла бажаних змін. Не змінила менталітет російського народу та її еліти. Шовінізм і теорія Москва – третій Рим міцно засіли у свідомості пересічних росіян та її правлячих верхах. Все це негативно позначилось на її історії і мало вкрай негативний вплив на історію сусідніх народів та призвело до створення злочинної імперіалістичної держави під назвою СРСР.

Ключові слова: ідеологія, міфологема, експансіонізм, шовінізм, політика, російська імперія, геополітика, історичний процес, революція, громадянська війна.

Вступ. Міфологізація історії – явище природне. Подібне притаманне кожному народу. Досить часто науковцям важко відмежувати правду від міфу. Це обумовлено багатьма чинниками. Давністю подій. Браком історичних джерел. Прагненням возвеличити ті чи інші історичні процеси. Особливо актуальними є ті міфологеми, що формують ідеологічні підвалини окремо взятого народу і держави. Унікальним є незаперечний факт – чим більше держава вироджується в антидемократичне утворення, тим більш абсурдними і цинічними виглядають її ідеологічні міфи. Розглянемо подібні процеси на прикладі ідеологічних міфологем РФ.

Московське князівство, царство і Російська імперія в усі періоди свого існування не були закритим для інших країн та народів. Однак ідеологічний егоцентризм був притаманний її правителям завжди. Центральною ідеологічною базою існування Росії на протязі століть було прагнення до месіанства, збирання історичних земель, експансії. В певні періоди ця тема набувала особливої актуальності, в інші відходила на другорядні позиції, але ніколи не зникала.

Мета статті – визначити особливості зародження і становлення концепції «Москва – третій

Рим» та її вплив на внутрішню і зовнішню політику держави. Зазначена тема потребує вирішення таких завдань:

- з'ясувати передумови та причини зародження концепції «Москва – третій Рим»;
- дослідити особливості формування зовнішньої та внутрішньої політики держави під впливом концепції «Москва – третій Рим»;
- охарактеризувати вплив концепції «Москва – третій Рим» на революцію та громадянську війну в Росії.

Методи дослідження. Дослідження концепції Москва – третій Рим передбачає використання ретроспективного методу та теоретичних методів – аналіз, систематизація, пояснення і узагальнення. Застосування цих методів дає змогу досягти заданої мети і завдань.

Результати дослідження. Починаючи з XVI ст., ключовою тезою зовнішньої політики Росії є – Москва – третій Рим. Прологом цьому слугують наступні історичні події. Занепад Римської імперії. Її розпад на дві частини – Західну і Східну. Внутрішні проблеми і напади варварських племен остаточно знищили залишки Західної римської імперії. Східна римська імперія вистояла і проісну-

вала тисячу років під назвою Візантія. Розпад імперії спровокував культурну і духовну роз'єднаність народів, що її населяли. Аналогічно до розпаду імперії на Західну і Східну, згодом відбувся церковний розкол на римську церкву – католицької конфесії, з центром у Римі, та Східну церкву православного обряду з центром в Константинополі. 1054 р. стався остаточний церковний розкол на католицьку і православну церкви. Віряни останньої дійшли висновку, що римська церква пов'язла в гріхах і еретизму. Тобто, відступилася від канонів істинної християнської віри. Спроби об'єднання православ'я і католицизму шляхом підписання Флорентійської унії 1439 не увінчалися успіхом. Завоювання турками-османами Константинополя та знищення Візантійської імперії у 1453 р. суттєво похитнули позиції духовного центру православ'я у світі. Константинопольський патріарх зберіг духовну владу над мирянами. Проте серйозно постало питання влади світської. Православного імператора не існувало з приходом іновірців в колишню візантійську імперію. Це породжувало значну напругу в духовних колах православної конфесії.

В іншій частині світу політичної ваги набуває православне московське князівство. На цьому етапі у 1520-х рр. відбувається чітке оформлення політичної і духовної концепції – «Москва – третій Рим». Її автором, на думку багатьох дослідників, був псковський чернець Філофей. Людям з оточення царя Василя III він, ніби, написав, що два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути. Москва проголошується вічним містом. Тут навіть число 3 є сакральним. Тобто трійця – духовне значення [17]. Частина істориків вважають, що Філофей в своєму посланні сформулював політико-духовну концепцію єднання слов'янських і православних народів. Дана концепція органічно поєднувала існування відособленого московського царства. Московська держава ставала правонаступницею і продовжувачем справи візантійських імператорів. Московські правителі постійно прагнули підвищити свій ідеологічний вплив у світі. Прагнучи поставити себе на один соціальний рівень із візантійськими правителями, Іван III бере шлюб із Софією Палеолог. Під впливом цієї ключової події змінюється титул московських царів. Вони починають себе вважати правонаступниками візантійських імператорів. Їхній титул звучить «государ всія Русі». Гербом стає двоголовий орел [16]. Віднині московський правитель позиціонує себе істинним єдиним ієрархом християнського світу. Ставить себе вище константинопольського патріарха і Папи римського. Показовим в цьому плані є встановлення в Успенському Соборі Кремля Патріаршества. Проголошення центром православного світу Московського царства. Відбувається духовне відмежування від Константинополя. Відомий дослідник Дж. Тойнбі слушно зазначив, що в плани Москви не входило

рятувати Другий Рим. Однак Московський цар не зміг змусити Константинополь визнати Московський патріархат. По суті його проголошення було нелегітимним. Константинополь як релігійний центр ще мав вплив на людську свідомість. Однак його політичний вплив як духовного центру православного світу після завоювання турками-османами серйозно похитнувся. Це дало можливість Москві поступово переобрати на себе роль православного центру християнського світу. Тому з сер. XVII ст. в Кремлі виробили оптимальну формулу для ствердження власної ідеології. Почали переймати візантійські традиції в культурному житті. Це було додатковим чинником, що вказувало на духовне правонаступництво Московського царства візантійських традицій. Відкривало шлях до ствердження власних позицій на міжнародній арені [13, с. 61]. Таким чином, з листа Філофея трансформується внутрішня і зовнішня ідеологія молодого держави. Москва оголошується «матір'ю міст руських». Подібний підхід чітко вказує на прагнення Москви контролювати всі землі колишньої Київської Русі. Однак противником такого підходу виступає дослідник Метью Ленно. З посиланнями на науковців Маршалла По і Дональда Ровленда, він стверджує, що чернець не вкладав у своє послання жоден політичний підтекст. Філофей лише просив московського царя духовно захищати православну віру. Подібної думки дотримується релігієзнавець О. Саган. В своєму дослідженні він вказує, що чернець просив московського правителя не забирати землі псковського монастиря. Цілком імовірно, що, прагнучи догодити цареві, він і розвив свою концепцію «Москва – Третій Рим». Де наділив Московське царство і його правителя духовною сакральністю [Див. детал.: 11; 18]. Дещо складно погодитись з подібним трактуванням, враховуючи, що це був період боротьби удільних держав за подальше існування. Однак не варто і цілком заперечувати думки науковців, враховуючи складність самої проблеми. До того ж є два послання Філофея. Одне – великокняжому дяку. Друге – московському князю Василю III. Можливо, чернець переймався більш гріховністю в московському князівстві, а не політикою. Ми знаємо, що до сер. XVII ст. Московське царство використовувало дану концепцію переважно в духовно-ідеологічних цілях. Лише після Переяславської Ради 1654 р. дана концепція набуває все більш політичного змісту. Москва активно виходить на міжнародну політичну арену. Сакральне значення мало саме слово «цар». Походження даного терміну іде від біблійського слова «кесар», що означає «владика» [15]. Окремі дослідники стверджують, що на цьому етапі московські царі вже почали претендувати на світове панування, враховуючи те, що більшість населення в ті часи сповідували християнство. Однак, з таким підходом погоди-

тись складно. Більш логічним виглядає прагнення московського царства першочергово об'єднати навколо себе насамперед православне населення колишньої давньоруської держави. Західні країни перебували в цей час під контролем Римського папи. Сама ідея воювати в цей час з католицьким світом була не реалістичною, з огляду на не вирішеність більш важливих питань у Москві. Проблеми зокрема полягали в територіальній обмеженості московського царства, людському ресурсу та територіальній віддаленості католицького світу. Ідея захоплення центру православ'я Константинополя і відродження візантійської імперії, по-перше, виглядала утопічною для московських царів. По-друге, не була для них вкрай необхідною. Московським правителям було значно вигідніше створити образ далекого ворога православного люду. Відвойовувати центр православного світу у турків було не доцільно. Однак контроль турків-османів над православним патріархатом дало можливість Москві ідеологічно позбутися підлеглості останнього. Використовуючи образ зовнішнього ворога у вигляді «турка-османа», Москва оголосила про створення власного незалежного патріархату в православній державі, розвинула ідею захисту цілих народів від ярма іновірців, розширивши свої експансіоністські цілі на балканський регіон. Під виглядом захисту Москва активно впроваджувала на цих землях окупаційну політику, ліквідовуючи створенні православні єпархії, насаджуючи власні. Невід'ємною складовою була посиленна русифікація з метою асиміляції місцевих народів ще з XVII ст. Особливий акцент Кремль робив на захисті православних братів слов'ян. Однак загарбницька політика була спрямована проти представників і інших народів тюркського походження та мусульманської віри. Прикладом цього є знищення Казанського, Астраханського і Кримського ханств. Концепція Москва – Третій Рим породила шовінізм в російському народі. Ідеологічно і духовно вселяючи в нього віру на право здійснювати окупацію інших народів. Цьому надавалось сакральне значення. Нібито це було привнесення на завойовані землі вищої елітарної культурної цивілізації, духовного просвітництва підкореного народу. Те, що ця політика так званого духовного визволення супроводжувалась поневоленням цілого народу, вбивствами його кращих представників і руйнуванням місцевої культури та державності, ці факти замовчувались. До того ж, не варто думати, що дана концепція є винятково творенням старця Філофея. Аналогічні концепції були розвинуті ще до нього правителями Сербії і Болгарії [8]. Саме вони намагались оголосити столиці своїх царств духовним і політичними правонаступниками Візантійської імперії. Тому подібні ідеї вже були створенні до псковського ченця ще в XIV ст. До того ж слід зазначити, що псковський монастир не був у почестях

московських царедворців. Однак за дивним збігом обставин після оформлення свого ідеологічного листа цареві Філофею отримав від царя різноманітні привілеї матеріальні і кар'єрні [16]. Не будемо стверджувати, але не можна і виключати, що подібний лист цареві з такими ідеологічними духовними і політичними настановами було створено на замовлення останнього. Мета такого листа цілком зрозуміла – надати Московському царству і його правителям особливого ідеологічного статусу від імені Бога в ім'я досягнення поставлених загарбницьких цілей. Не випадково у своїх передбаченнях Філофей посилався на так звані пророчі книги, підкреслюючи цим, що це є передбачення господа, а не його власні судження.

Концепція «Москва – Третій Рим» була актуальною в роки правління Петра I. Він вказував на те, що вже до Василя III деякі іноземні правителі звертались зі словами імператор росіїв. Цар не даремно акцентував на цьому особливу увагу. Саме в період його правління постала Російська імперія. Сподвижник реформ Петра I – виходець з України Ф. Прокопович сприяв перейменуванню Московського царства на Росію. Завдяки цьому зручніше було обґрунтувати спадкоємність Росії від Русі. Щоб краще контролювати ідеологічні настанови держави указом царя було створено церковний синод [2, с. 340–341; 9]. Не виключено, що у своїх політичних амбіціях Катерина II прагнула захопити Стамбул і відродити Константинополь, а з ним і Візантійську імперію. Імовірно свого онука вона бачила імператором майбутньої імперії давши йому ім'я Костянтин [15]. Під час Кримської війни за святі місця Палестини знову актуалізувалась тема Москва – третій Рим, щоб ідеологічно обґрунтувати експансію на ці землі.

Російські імператори Олександр I в боротьбі з Наполеоном вважав себе місіонером по звільненню Європи. Микола I прикладав максимальні зусилля для придушення революційних рухів. Вважаючи свою місію священною. В період його правління Російську імперію називали «жандарм Європи». Олександр III – відверто заявляв союзники Росії її армія та флот. Імператор-контрреформатор відкрито протиставляв свою країну Західним партнерам.

Закінчення Тридцятилітньої війни в Європі змінило систему міжнародних відносин у світі. Вестфальський мир гарантував повагу до територіальної цілісності і повагу до суверенітету. Подібна система міжнародних відносин заснована на верховенстві права була не вигідна Кремлю. Правове вирішення міжнародних конфліктів на змінусиловим методам не вписувалось в її геополітичні цілі [16]. Москва прагнула розширення кордонів. Прагнення домінувати і тримати в неволі власний народ, провокував її на захоплення нових територій з метою збуту власних товарів і створення колоніальних

володінь в цілях власного збагачення та подальшого збереження влади. Коли в країнах Західній Європі поступово зароджувались явища самоуправління, народного представництва у вигляді парламентаризму. Виникали громадянські інститути захисту прав людини. В Московському царстві, а пізніше Російській імперії влада робила все можливе, щоб не було подібних процесів. Навіть своєрідна дорадча дума бояр при московських князях поступово втратила свій вплив. Аналогічною була доля Соборів при московському цареві. Потенційно вони могли б стати прообразом станового парламентаризму. Однак цар і його найближче оточення не були в цьому зацікавлені. Збереження і утвердження монархічного абсолютизму. Ось, що стало самоціллю кремлівської верхівки.

Для привілейованих верст російської влади створювались своєрідні закриті соціальні прошарки суспільства, що допомагали втримати деспотизм і владу в країні та приносили прибуток в скарбницю. Такими класовими елементами були наступні верстви населення: дворяни, купці і духовенство. Перші виступали своєрідною військовою і бюрократичною елітою, займаючи пануючі позиції в суспільстві. Другий прошарок – купці. Вони сприяли розвитку торгівлі, підтримували міжнародні зв'язки, збагачували царську скарбницю, сплачуючи податки. Третя верства – духовенство виконували своєрідні сакральні функції освячуючи владу. По суті це були ідеологи влади її пропаганда. Вони закликали до покірності темні не освічені маси, лякаючи їх божою карою, освячуючи владу царя, перетворивши його в представника Бога на землі, надавши їй харизми і непогрішності [4, с. 17; 12, с. 205–206].

Всі три верстви тривалий час не бачили потреби в жодних змінах. Все необхідне для власного існування вони отримували від влади через власні напівзакриті спільноти, що по суті представляли собою своєрідні касти, але не були цілком замкнутими для представників інших соціальних верств. Щоправда потрапити у клас духовенства, купців і особливо дворян було доволі проблематичним для простого народу. Зазвичай соціальний статус людини визначався з моменту народження належністю до певної соціальної групи. Проблема полягала в тому, що, маючи всі необхідні привілеї від держави, ці соціальні групи були цілком задоволені своїм становищем.

Таким чином, самі прогресивні верстви суспільства не бачили нагальної потреби в демократичних змінах політичного устрою держави практично до XIX ст. Поняття парламентаризму, Конституції прав і свобод людини були чужими для Російської імперії. Вона фактично зупинилась в тому середньовіччі, в якому утворилась. Із століттями збільшувалась її територія. Зростали апетити агресії. Це цілком відповідало інтересам найближчого оточення царя

і його абсолютній владі та менталітету простого безправного народу, але в кінцевому наслідку і стало причиною загибелі Російської імперії.

Провладне оточення монарха не наважувались на кардинальні реформи в країні. Короткочасний реформаційний період демократизації імперії в роки правління Олександра II було половинчастим і мало незавершений характер. Епоха правління Олександра III стала періодом контрреформації. Перекоханим монархістом був останній правитель династії Романових Микола II. «Безглузді мріяння», – саме так останній імператор Російської імперії назве сподівання суспільства на зміну політичного устрою в державі [5, с. 71–72].

Невирішеність низки політичних, економічних, національно-культурних питань заклало міну уповільненої дії, що вибухнула в лютому 1917 р. Субелітні угруповання царя поступово перейшли на бік революції. Під тиском власного оточення Микола II зрікся влади.

Перетворення Російської імперії в республіку не покращило її становище. За типом мислення революційний Тимчасовий уряд Росії залишався урядом імперських амбіцій. Задекларувавши демократичні зміни на практиці ТУ робив все можливе, щоб по-факту залишити країну в статусі імперії.

Колоніальні народи по факту не отримали від ТУ право на самовизначення. Реальних демократичних змін в країні не відбулось. Народи, що прагнули самовизначення, були вкрай не задоволені політикою ТУ. Амністія кримінальних в'язнів підняла рівень злочинності в країні. В Петрограді існувало два центри влади – ТУ і Петроградська Рада Робітничих і Солдатських депутатів. Падіння авторитет ТУ дало поштовх до державного перевороту більшовиків і початку громадянської війни на території колишньої Російської імперії.

Таким чином, концепція Москва – Третій Рим, що ідеологічно підготувало ґрунт для поневолення інших народів і ствердження абсолютної монархії в ідеологічному та політичному сенсі, в кінці кінців призвело до її загибелі.

Саме більшовицькі війська в Україні в роки громадянської війни подали приклад «гібридної війни». Розпочавши військові дії проти УНР доби ЦР, офіційно заявили, що російських військ в Україні немає, а військові дії ведуть місцеві українці, що підтримують радянський український уряд.

В роки громадянської війни сформований роками традиційний імперський світогляд російського народу вражав своєю непохитністю. Так, більшовицькі і білогвардійські рухи були одностайні у своїх поглядах. Росія «біла» чи «червона» повинна бути унітарною централізованою державою.

Звичайно більшовики постійно декларували право народів на самовизначення і створення власної держави. Золотим правилом більшовицької пропаганди в умовах громадянської війни було

обіцяти те, що від них хотіли почути воюючі народи. На практиці виконувати обіцяне окупанти не планували. Жодної національно-культурної автономії іншим народам не передбачалось. Навіть в періоди зближення проукраїнських сил у вигляді військ УНР або махновського руху з більшовиками чи білогвардійцями будь-які поступки в національно-культурному плані були тактичним маневром, заради досягнення власних цілей в боротьбі за владу. Особливо успішним був в цьому більшовицький уряд.

Спроби окупації винятково силовими методами не увінчались успіхом. Тоді в хід пішли маніпулятивні технології. Це дало можливість за допомогою проукраїнських сил, зокрема військових загонів Н. Махна знищити залишки білогвардійських сил в Криму. Завершити громадянську війну встановивши свою владу на переважній більшості території колишньої Російської імперії. Створивши злочину державу-імперію СРСР. Більшовицький лозунг радянська Україна та політика коренізації (українізації) схилило на бік більшовицького уряду значну частину українського народу. Це дало можливість закріпити тоталітарний режим в державі, остаточно встановивши свою владу та в подальшому перейти до політики геноциду і жаклих соціальних експериментів у вигляді колективізації індустріалізації культурних перетворень за радянською специфікою. Наслідком чого стали голодомор, масові репресії, знищення інтелігенції, русифікація. Кількість жертв радянського режиму вимірюється мільйонами осіб [7, с. 58–65].

Висновки. Концепція – Москва третій Рим має тривалу історію формування. Московські правителі протягом століть концептуально оформлювали дану теорію та насаджували її народу і активно поширювали в міжнародному житті. Москва одночасно оголосила себе де-факто правонаступницею Риму, Константинополя і Києва. В неканонічний спосіб проголосила власний патріархат та традиції і символи влади візантійської імперії для надання сакральності своїй державі та її правителям. Урядовці Москви відкрито протиставляли себе країнам Заходу. Виступали їхніми головними суперниками в боротьбі за світове панування прикриваючись концепцією – Москва третій Рим. Головна ціль концепції – Москва третій Рим це виправдання колонізаторської політики царизму, загарбання сусідніх територій з метою розширення володінь. Починаючи з XVI ст. в Москві робили все можливе, щоб на підставі даної концепції показати богообраність її правителів у священній місії по збиранню православних земель. Під виглядом захисту прав християнських народів Кремль здійснював окупацію мусульманських країн – Кримського, Казанського і Астраханського ханств. Не виключено, що розроблялись військові операції по загарбанню володінь османської імперії включно із її столицею Стам-

булом. Концепція «Москва третій Рим» породила шовінізм в російському народі та її правлячих верхах. Під впливом цієї теорії міцні були традиції середньовічного абсолютного монархізму та його традиційного укладу. Все це гальмувало розвиток російської імперії, сприяло її політичній, економічній та духовній кризі. Таким чином, концепція «Москва третій Рим» призвело до її краху в результаті революції і початку громадянської війни на її колишній території. Війна не стала порятунком через міцність даної ідеології та призвела до ще більшої трагедії створення держави СРСР.

Влучно про це висловився Д. Дорошенко: «Усі ми думали, що наші вороги – то є царі. І ми боролися з ними, але лютим ворогом більше 300 років була і залишається Росія – царська, ліберальна, більшовицька, демократична, сталінська...» [3].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандровський О. «Pax romana» : Сучасні геополітичні міфи та історична сутність. *Вісник Львівського ун-ту. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 545–556. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/9872-18975-1-PB.pdf>
2. Гібридна війна : in verbo et in praxi / Донецький нац-ний ун-тет ім. В. Стуса; під заг. ред. проф. Р. О. Додонова. Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 412 с.
3. Історичний фронт: Московія-Україна – боротьба темряви і світла. *Інтернет-видання Полтавщина*. 11 березня 2022 р. URL: <https://blog.poltava.to/pustovgar/14123/>
4. Капітан Л. Русанов Ю. Еволюція правового статусу дворянства кін. (XVIII – поч. XX ст.). *Релігія та Соціум*. 2015. № 1–2 (17–18). С. 68–75. URL: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2\(17-18\)/11.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2(17-18)/11.pdf)
5. Карловський Д. 83% росіян підтримують Путіна. – Левада-Центр. *Українська Правда*. середа, 30 березня 2022 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/30/7335868/>
6. Корогодський Ю. Як Томос знищує імперський слоган «Москва – Третій Рим». *Еспресо*. 20 грудня 2018 р. URL: https://espreso.tv/article/2018/12/20/yak_tomos_znyschuye_imperskyj_slogan_quotmoskva_tretyu_rymquot
7. Лебедева Ю. Гібридні війни Росії проти України 1917–1921 і 2014–2019 років та діяльність українських урядів щодо подолання наслідків агресії. *Українознавство. Історичні студії*. № 2 (71). URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Ukr_2019_2_7.pdf
8. Марутян Р. «Третій Рим і Другий Єрусалим» : імперські амбіції проти духовності. *Духовність і культура*. 25 вересня 2018 р. URL: <https://matrix-info.com/tretij-rym-i-drugij-yerusalym-imperski-ambitsiyi-proty-duhovnosti/>
9. Мельниченко А. «Третій Рим», або як Російська Православна Церква стала зброєю «русского мира» та полюбила атомну бомбу. *Київ. Україна*. 19 квітня 2022р. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretiy-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroyeyu-russkoho-mira-ta>
10. Моїсєнко Л. Відображення міфу «Москва – третій Рим» в політиці Росії: історіографія проблеми. *Історичні науки*. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%>

96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf

11. «Москва – Третій Рим» : як із листа-застереження зробили головну ідею розвитку Росії на наступні 500 років. ДУХОВНИЙ ФРОНТ УКРАЇНИ. Історія. 10 вересня 2022 р. URL: <https://df.news/2022/09/10/moskva-tretij-rym-ia-k-iz-lysta-zasterezhennia-zrobyly-holovnu-ideiu-rozvytku-rosii-na-nastupni-500-rokiv/>

12. Панченко О. Формування купецьких гільдій у російській імперії 1775–1785 рр. *Перші кроки в науці. Проблеми законності*. 2013. С. 201–207. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6088/2/Panchenko_201.pdf

13. Сидор І. Вплив теорії Москва – Третій Рим» на політичне і церковне життя Росії в умовах російсько-українського конфлікту (2014–2015). Богословський вісник київської православної богословської академії № 1–2, 2016. С. 46–66. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sydor_Ivan/Vplyv_teorii_Moskva_Tretii_Rym_na_politychne_i_tserkovne_zhyttia_Rosii_v_umovakh_rosiisko-ukrainsko.pdf

14. Сірка Й. Москва не третій Рим. 30.06.2023 р. *Український погляд. Аналітика*. URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/moskva-ne-tretij-rym.html>

15. Тимошенко Д. Чому Москва не «Третій Рим». *Радіо Свобода. Донбас*. 01 жовтня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29519436.html>

16. «Третій Рим» : Хрест із краплями крові. *Національна академія СБУ. Укрінформ*. 23 вересня. 2022 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3576424-tretij-rim-hrest-iz-kraplami-krovi.html>

17. Фіалко М. Пропаганда зразка XVI століття. Як і чому Москва завжди мріяла стати «третім Римом». *RADIO NV*. 05 січня 2019 р. URL: <https://nv.ua/ukr/radio/place-in-history/propahanda-xvi-stolittja-jak-moskva-z-davnikh-chasiv-mrije-stati-tretim-rimom-i-chomu-tse-povjazano-z-ideolohijeju-russkoho-mira-2516240.html>

18. Що таке концепція «Трет'яго Риму»? Як Москва використовувала її останні 500 років. *Локальна історія*. Переклад: П. Артимішин. 18 квітня 2022 р. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-take-kontsepsiia-tretogo-rimu-ia-k-moskva-vikoristovuvala-yiyi-ostanni-500-rokiv/>

REFERENCES:

1. Bandrovs'kii O. (2019).. («Pax romana» : Suchasni geopolitichni mifi ta istorichna sutnist' (2019). *Visnik L'vivs'kogo un-tu. Seriya istorichna. Spetsvipusk*. S. 545–556. URL: <https://clio.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/12/9872-18975-1-PB.pdf> [Ukraine].

2. Gibrudna viina : in verbo et in praxi : Donets'kii natsnii un-tet im. V. Stusa pid zag. red. prof. R. O. Dodonova (2017). Vinnitsya: TOV «Nilan-LTD». 412 s. [Ukraine].

3. Istorichnii front: Moskoviya-Ukraina – borot'ba temryavi i svitla. Internet-vidannya Poltavshchina. 11 bereznya 2022 r. URL: <https://blog.poltava.to/pustovgar/14123/>, [Ukraine].

4. Kapitan L. Rusanov Yu. (2015). Evolyutsiya pravovogo statusu dvoryanstva kin. (XVIII – poch. XX st.). *Religiya ta Sotsium*. № 1-2 (17–18). S. 68–75. URL: [http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2\(17-18\)/11.pdf](http://www.sociology.chnu.edu.ua/res/sociology/Chasopys/Vup1-2(17-18)/11.pdf) [Ukraine].

5. Karlovs'kii D. (2022). 83 % rosiyan pidtrimuyut' Putina. – *Levada-Tsentr. Ukraïns'ka Pravda*. sereda, 30 bereznya 2022 r. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/30/7335868/> [Ukraine].

6. Korogods'kii Yu. (2018). Yak Tomos znishchue impers'kii slogan «Moskva – Tretii Rim». *Espresso*.

20 grudnya 2018 r. URL: https://espresso.tv/article/2018/12/20/yak_tomos_znyschuye_imperskyi_slogan_quotmoskva_tretyi_rymquot. [Ukraine].

7. Lebedeva Yu. Gibrudni viini Rosii proti Ukraïni 1917–1921 i 2014–2019 rokiv ta diyal'nist' ukrains'kikh urjadiv shchodo podolannya naslidkiv agresii. *Ukraino-znavstvo. Istorichni studii*. № 2 (71). URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Ukr_2019_2_7.pdf. [Ukraine].

8. Marutyanyan R. (2018). «Tretii Rim i Drugii Erusalim» : impers'ki ambitsii proti dukhovnosti. *Dukhovnist' i kul'tura*. 25 veresnya 2018 r. URL: <https://matrix-info.com/tretij-rym-i-drugij-yerusalym-imperski-ambitsiyi-proty-duhovnosti/>. [Ukraine].

9. Mel'nichenko A. «Tretii Rim», abo yak Rosiis'ka Pravoslavna Tserkva stala zbroeyu «russkogo mira» ta polyubila atomnu bombu. *Kiiv. Ukraïna*. 19 kvitnya 2022 r. URL: <https://ua.boell.org/uk/2022/04/19/tretyi-rym-abo-yak-rosiyska-pravoslavna-tserkva-stala-zbroeyu-russkoho-mira-ta> [Ukraine].

10. Moiseenko L. Vidobrazhennya mifu «Moskva – tretii Rim» v polititsi Rosii: istoriografiya problemi. *Istorichni nauki*. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F.pdf> [Ukraine].

11. «Moskva – Tretii Rim» : yak iz lista-zasterezhennya зробили головну ідею розвитку Росії на наступні 500 років. ДУХОВНИЙ ФРОНТ УКРАЇНИ. Історія. 10 вересня 2022 р. URL: <https://df.news/2022/09/10/moskva-tretij-rym-ia-k-iz-lysta-zasterezhennia-zrobyly-holovnu-ideiu-rozvytku-rosii-na-nastupni-500-rokiv/> [Ukraine].

12. Panchenko O. (2013). Formuvannya kupets'kikh gil'dii u rosiis'kii imperii 1775–1785 rr. *Pershi kroki v nautsi. Problemi zakonnosti*. S. 201–207. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6088/2/Panchenko_201.pdf [Ukraine].

13. Sidor I. (2016). Vplyv teorii Moskva – Tretii Rim» na politichne i tserkovne zhittya Rosii v umovakh rosiis'ko-ukrains'kogo konfliktu (2014–2015). *Bogoslovs'kii visnik kiivs'koï pravoslavnoi bogoslovs'koï akademii*. № 1–2. S. 46–66. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Sydor_Ivan/Vplyv_teorii_Moskva_Tretii_Rym_na_politychne_i_tserkovne_zhyttia_Rosii_v_umovakh_rosiisko-ukrainsko.pdf. [Ukraine].

14. Sirka I. Moskva ne tretii Rim. 30.06.2023 r. *Ukraïns'kii poglyad. Analitika*. URL: <http://ukrpohliad.org/blogs/moskva-ne-tretij-rym.html> [Ukraine].

15. Timoshenko D. (2018). Pochemu Moskva ne «Tretii Rim». *Radio Svoboda. Donbas*. 01 zhovtnya 2018 r. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/donbass-realii/29519436.html> [Ukraine].

16. «Tretii Rim» : Khrest iz kraplyami krovi. *Natsional'na akademiya SBU. Ukrinform*. 23 veresnya. 2022 r. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3576424-tretij-rim-hrest-iz-kraplami-krovi.html> [Ukraine].

17. Fialko M. (2019). Propaganda zrazka XVI stolittya. Yak i chomu Moskva zavzhd mriyala stati «tretim Rimom». *RADIO NV*. 05 sichnya 2019 r. URL: <https://nv.ua/ukr/radio/place-in-history/propahanda-xvi-stolittja-jak-moskva-z-davnikh-chasiv-mrije-stati-tretim-rimom-i-chomu-tse-povjazano-z-ideolohijeju-russkoho-mira-2516240.html> [Ukraine].

18. Shcho take kontsepsiya «Tret'ogo Rimu»? Yak Moskva vikoristovuvala її ostanni 500 rokiv. *Lokal'na istoriya*. Perklad: P. Artimishin. 18 kvitnya 2022 r. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/shcho-take-kontsepsiia-tretogo-rimu-ia-k-moskva-vikoristovuvala-yiyi-ostanni-500-rokiv/> [Ukraine].

Political and legal interpretation of the concept “Moscow is the third Rome” and its ideological justification of russian expansion

Panasiuk Valentin Anatoliyovych

Candidate of Political Sciences,
Associate Professor,
Lecturer at the Department
of the Faculty of Art and Design
International Humanitarian University
Fontanska doroga, 33, Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0003-4655-0553

The article analyzes the processes of origin, formation and development of the concept “Moscow – the third Rome”. The purpose of the article is to study the processes of design of this concept and its role in the ideological isolation of the Moscow state. The theoretical and practical steps of Moscow in establishing the ideological concept “Moscow – the third Rome” – are revealed. It is shown that from the 16th century it inherited this theory through Constantinople, and not directly from Rome. In order to achieve the set goal, appropriate dynastic alliances were concluded at the highest state level, the title of the Moscow monarch, state symbols were changed, and the Moscow Orthodox Patriarchate was proclaimed. It was found that all this objectively contributed to the increase of his status at the international level. The Moscow tsar himself began to place himself above the leading figures of secular and spiritual power. It has been proven that Moscow is becoming a key political center and heir to Kyivan Rus. It is substantiated that the ideology of Moscow the Third Rome contributed to the expansionist goals of the state. Under the guise of protecting Orthodoxy, a struggle was waged against non-believers by the Ottomans. The boundaries of the Moscow kingdom were expanding. It is noted that the idea of world domination and opposing oneself to the Western world, which personified the enemy in order to achieve the set goals, began to be transmitted from generation to generation to the Russian people. Chauvinism and obsessive ideology «Moscow – the third Rome» began to persecute the rulers of the Kremlin. The most ardent supporters of this concept were Peter I, Catherine II, Alexander II, Nicholas I, Alexander III, Nicholas II, which became one of the reasons for the disappearance of the Russian Empire from the political map of the world. As a result, the author came to the conclusion that the state seems to have stopped in its development during the Middle Ages. No permanent positive changes in terms of effective political, legal or economic development were observed. However, surprisingly, all this corresponded to the interests of the then leading stratum of Russian society. The revolution and civil war did not bring the desired changes. The mentality of the Russian people and its elite has not changed. Chauvinism and the theory «Moscow – the third Rome» are firmly entrenched in the minds of ordinary Russians and its ruling elites. All this had a negative impact on its history and had an extremely negative impact on the history of neighboring nations and led to the creation of a criminal imperialist state called the USSR.

Key words: ideology, mythology, expansionism, chauvinism, politics, Russian Empire, geopolitics, historical process, revolution, civil war.